

УДК 314.145 (477.42)

В.Г. Щабельська, Ю.Ю. Пологовська, М.Д. Бикова

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розкрито сутність, тенденції, особливості динаміки міського і сільського розселення та зрушення у структурі регіональної системи розселення Житомирської області. З'ясовано суспільно-географічні проблеми розвитку регіональної системи розселення у процесі трансформації економіки та соціальної сфери. Обґрунтовано прогноз розвитку міського і сільського розселення та структурні зміни поселенської мережі.

Ключові слова: система розселення, міське розселення, сільське розселення, територіальна структура.

V. Shchabelska, Yu. Polohovska, M. Bykova

SOCIAL AND GEOGRAPHICAL PROBLEMS IN DEVELOPMENT OF RESETTLEMENT SYSTEM OF ZHYTOMYR REGION

The article shows the essence, trends and peculiarities of the dynamics of urban and rural resettlement and changes in the regional system structure of settlement of Zhytomyr region. Social and geographical problems of specific regional settlement system in the process of transforming the economy and social sphere have been found determined. Forecast of urban and rural settlement development and structural changes in the settling net have been substantiated.

Key words: settlement system, urban settlement, rural settlement, territorial structure.

В.Г. Щабельская, Ю.Ю. Пологовская, М.Д. Быкова

ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ РАССЕЛЕНИЯ ЖИТОМИРСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье раскрыта сущность, тенденции, особенности динамики городского и сельского расселения, сдвиги в структуре региональной системы расселения Житомирской области. Определены общественно-географические проблемы развития региональной системы расселения в процессе трансформации экономики и социальной сферы. Обоснован прогноз развития городского и сельского расселения, структурные изменения поселенческой сети.

Ключевые слова: система расселения, городское расселение, сельское расселение, территориальная структура.

Вступ, вихідні передумови. Вивчення регіональних систем розселення є досить актуальним у зв'язку з тенденціями, які відбуваються у демографічній і міграційних процесах, що в умовах економічної нестабільності, високого рівня безробіття населення зумовлюють трансформацію поселенської мережі. На жаль, негативні тенденції щодо скорочення кількості сільських поселень, селищ міського типу, малих, а іноді й середніх міст продовжуються і, як показують дослідження, зберігаються у перспективі. Комплексний підхід до вивчення субрегіональної системи розселення обласного рівня, яка характеризується розташуванням на певній території взаємопов'язаних і взаємозалежних різних типів поселень за людністю, функціями та розвивається під впливом соціально-економічних чинників, дозволяє з'ясувати пріоритетні завдання її розвитку та дослідити можливі варіанти трансформації.

Дослідженню територіальної структури розселення присвячено науковій праці географів та економістів Е.Б. Аласва, В.О. Джамана, А.І. Доценка, Ф.Д. Заставного, В.П. Круля, Л.М. Немець, М.Д. Пістуна, Ю.І. Пітюренка, А.І. Степаненка, О.Г. Топчієва, М.І. Фащевського, Б.Г. Хорева, О.І. Шаблія, У.О. Хомри та інших. У них основна увага звертається на вдосконалення територіальної організації суспільства, територіальної організації розселення як її складової, на розробку прогнозів розвитку міського і сільського розселення у відповідності з головними

принципами управління територіальною організацією розселення. Питанням комплексного дослідження міського і сільського розселення, трансформації розселення у період, перехідний до ринкової економіки, присвячений ряд праць А.І. Доценка. Вченим обґрунтовано формування національної системи розселення в Україні, виділено її територіально-ієрархічну структуру, визначено стратегічні напрями розвитку розселення та основні засади національної політики розселення в Україні.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження територіальних систем розселення на регіональному рівні (на матеріалах Житомирської області). З урахуванням цього, досить актуальним є з'ясування сутності, структури і особливостей формування обласної системи розселення, класифікація локальних систем розселення, аналіз напрямів еволюції форм територіальної організації розселення в умовах сучасних трансформаційних процесів у суспільстві, оцінка відповідності розселення природно-ресурсним можливостям території, аналіз взаємозв'язку між функціями поселень і організацією продуктивних сил та диспропорцій територіально-компонентної і територіально-функціональної структур розселення, концептуальних засад розвитку і територіальної організації розселення, розробка довгострокового прогнозу розвитку Житомирської субрегіональної системи розселення.

Виклад основного матеріалу. Житомирська субрегіональна система розселення сформувалася під впливом сукупності історичних, соціально-економічних та природних чинників, які визначили особливості її розвитку, структуру, форми територіальної організації міського та сільського розселення. Обласна система розселення на 1 січні 2010 р. представлена 1667 поселеннями, що на 17 поселень, або на 9,9% менше, ніж у 1995 р. В ній проживає 1286,6 тис. осіб, що на 15,2% менше порівняно з даними 1995 р. (кількість населення України за відповідний період скоротилася на 10,8%).

Середньорічні темпи скорочення чисельності населення області за період 1995-2010 рр. були досить високими і складала близько 1,0%, що пов'язано зі специфікою природного та міграційного руху населення. Внаслідок цього кількість населення області за досліджуваний період скоротилася в цілому на 15,2%: міського – на 9,3%, сільського – на 17,8%. Істотні зміни загальної чисельності населення позначилися на територіальній організації розселення в цілому та на окремих її елементах, особливо людності поселень. Причиною такого різкого зменшення чисельності населення було перевищення рівня смертності над народжуваністю, негативне сальдо міграції, що зумовлено погіршенням соціально-економічної та екологічної ситуації. Загострення демографічної кризи в Житомирській області супроводжувалося стрімким падінням рівня народжуваності та повільним зростанням рівня смертності. Протягом 1995-2006 рр. кількість народжених у розрахунку на 1000 осіб населення скоротилася на 16%, загальний коефіцієнт народжуваності склав 9,2‰, а сумарний – 1,3 дитини на одну жінку, що не забезпечувало навіть простого відтворення населення. Завдяки реалізації положень стратегії демографічного розвитку країни, ухваленої урядом, в області спостерігається тенденція деякого зростання цих показників з 2006 р. Зараз загальний коефіцієнт народжуваності досягнув 11,7‰, а сумарний – 1,6 дитини [5].

На фоні зростання народжуваності гострою проблемою для Житомирської області залишається висока смертність, особливо в сільській місцевості, що зумовлено порушенням віково-статевої структури населення, проблемами соціального розвитку сільської місцевості. За 1990-2006 рр. рівень смертності в регіоні не лише зріс з 13,2 до 18,6‰, а й одночасно в сільській місцевості цей показник в 1,7 рази перевищив аналогічний у міських поселеннях. Тенденція зростання показника смертності продовжується, і в 2010 р. він склав у міських поселеннях 13,3, в сільських – 22,1‰ (в Україні відповідно 13,7 та 18,7‰). Зміни показника смертності населення Житомирської області здебільшого зумовлені погіршенням екологічної ситуації і, як наслідок, – загостренням проблем зі здоров'ям населення районів, що найбільше постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС (Овруцького, Народицького, Коростенського, Лугинського). У структурі причин смертності перше місце посідають хвороби системи кровообігу, друге – новоутворення, третє – зовнішні причини смертності.

Негативні тенденції у відтворенні населення області зумовили відповідні зрушення і у віковій структурі. Середній вік населення становить 40 років, у тому числі чоловіків – 37 років, жінок – 42,6. Основні пропорції вікових груп населення такі: частка (у %) осіб у віці, молодшому за працездатний, складає 17,0, у працездатному віці – 58,2; у віці, старшому за працездатний – 24,8. Коефіцієнт демографічного навантаження становить 720 осіб працездатного віку в розрахунку на 1000 осіб працездатного віку, з них дітей – 40,4%, що є одним з найвищих в Україні і негативним явищем для соціально-економічного розвитку регіону [3].

Показники вікової структури населення є досить важливими у прогнозуванні людності як міських, так і сільських поселень, у визначенні їх потреб у дитячих дошкільних закладах, школах та інших соціальних установах. У сільських поселеннях області особи похилого віку складають більшість або й усе населення. Тому існування цих поселень та їх господарське функціонування повністю залежить від людності і вікової структури населення.

Внаслідок депопуляції щільність населення (осіб/км²) скоротилася з 49,6 в 1995 р. до 43 в 2010 р. (у середньому в Україні – 75) і особливо відчутно в сільській місцевості, що позначається на територіальній організації сільського розселення. Найвищу щільність (осіб/км²) сільського населення мають: Житомирський (38), Черняхівський (25), Червоноармійський (24), Новоград-Волинський і Коростенський (23) райони, розташовані у більш сприятливій для життя та господарської діяльності населення лісостеповій зоні. Протилежні показники щільності населення простежуються у Народицькому (7), Малинському і Олевському (14), Лугинському і Ємільчинському (16) районах, що розташовані на півночі поліської зони, яка характеризується більшою лісистістю, заболоченістю та радіаційною забрудненістю. Щільність поселенської мережі в області в розрахунку на 1 тис. км² території перевищує середньоукраїнський показник (відповідно 55,8 проти 49). Співвідношення між міськими та сільськими поселеннями має суттєві відмінності від середньоукраїнського: на кожне міське припадає 31 сільське поселення проти 21 в середньому в Україні, тобто в регіоні на одне міське поселення припадає в 1,5 рази більше сільських поселень, ніж в Україні. Таке співвідношення зумовлено більш високою часткою сільського населення порівняно з іншими регіонами і середнім показником в Україні – відповідно 43,1% проти 31,7% [5].

Всебічне вивчення впливу сукупності суспільно-географічних чинників на формування регіональної системи розселення Житомирської області свідчить, що одним із визначальних у формуванні мережі розселення є економічний, тому що матеріальне виробництво є основою розвитку і структури переважної більшості міських і сільських поселень. Виробничі функції (промисловість, транспорт, будівництво, сільське і лісове господарство тощо) визначають людність поселень, ступінь їх концентрації та розосередження по території. В результаті такої взаємодії населені пункти у господарському комплексі виступають опорними

центрами територіальних систем виробництва, а в розселенні – центрами локальних територіальних систем розселення. Важливим економічним чинником формування територіальної системи розселення Житомирської області є мережа транспортних комунікацій, що сприяє розширенню економічних, трудових і соціально-культурних зв'язків між населеними пунктами. В умовах наявності міжнародних транспортних коридорів особливого значення для розвитку малих міст набуває транзитний потенціал території, що сприяє зростанню розвитку господарства та позитивно позначається на формуванні як локальних територіальних систем, так і регіональної системи розселення в цілому [1].

Екологічний чинник має великий вплив на характер територіальної організації розселення. Житомирщина належить до регіонів України з досить напруженою екологічною ситуацією як внаслідок техногенного впливу ресурсоємних галузей господарства, так і чорнобильського радіаційного «сліду», що створює певні обмеження господарської діяльності на забруднених радіонуклідами територіях. Так, у Народницькому та Овруцькому районах знаходиться 48 безлюдних сіл, з яких були виселені всі жителі через високу радіаційну забрудненість значної території [6].

Міське розселення відіграє важливу роль у формуванні Житомирської субрегіональної системи розселення та є її опорним каркасом. На території області розташовано 11 міст, з яких до категорії великих за людністю відноситься Житомир з населенням 271,9 тис. осіб, що складає 36,7 % міського населення області проти 47,3% в 1979 р., 3 середніх (Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський) і 7 малих концентрують понад 20,3% міського населення та є переважно монофункціональними і транспортними центрами. На основі аналізу динаміки людності міст виділено декілька їх груп. До першої належать міста із відносно стабільною людністю (зменшення до 5%), до якої належать Коростень і Новоград-Волинський. Друга група – це міста із середніми темпами зменшення людності (на 6–10%), до яких віднесено Житомир, Коростишів, Малин, Баранівку, Овруч і Радомишль. Третя група – це міста із високими темпами зменшення людності (на 11–20%), до якої входять Бердичів та Овруч, а до останньої належить Андрушівка, людність якої зменшилася найбільше – на 28% [2].

Як свідчать дослідження, особливої підтримки потребують малі міста через складні соціально-економічні проблеми розвитку. Активізація їх економічного і соціального потенціалу буде залежати від виконуваних ними не лише адміністративних, а й господарських функцій, що можливо в умовах модернізації промислового виробництва, розвитку

малого підприємництва, оновлення технологічної бази, розвитку сфери агробізнесу та соціальної інфраструктури, формування гнучкого ринку праці та забезпечення зайнятості населення.

Найбільш поширеною формою територіальної організації міського розселення є селища міського типу, яких нині нараховується 43, у них проживає понад 20% міського населення області, при середній людності 3,5 тис. осіб проти 4,3 тис. осіб у 1995 р. Функціональна структура селищ міського типу різноманітна, з них 12 є райцентрами, що виконують адміністративні, соціальні та промислові функції. Аналіз їх територіального розподілу показав, що відносно густа мережа дозволяє їм разом з містами відігравати роль опорного каркасу системи розселення. Одночасно спостерігаються негативні тенденції серед цієї категорії поселень, що проявляються у депопуляції населення за несприятливих соціально-економічних передумов.

Невід'ємною складовою інтегральної обласної системи розселення є сільське розселення. В області налічується 1613 сільських поселень, кількість яких за останні 15 років мала тенденцію до скорочення, яка збережеться і в перспективі. Середня людність одного сільського поселення складає 354 особи проти 403 у 1995 р., що зумовлено підвищенням рівня смертності, постарінням населення, від'ємним сальдо міграції. Заслужують на увагу територіальні відмінності сільського розселення по природних зонах: на поліську припадає 82% сільської поселенської мережі.

На основі виконаного нами дослідження встановлено, що на території області об'єктивно сформувалася Житомирська субрегіональна система розселення, територіальна структура якої характеризується поділом на системи ієрархічних рівнів. Так, субрегіональна система поділяється на 4 локальні (міжрайонні) системи розселення: Житомирську, Бердичівську, Коростенську, Новоград-Волинську. До складу першої нами включено 6 районних систем розселення, до другої та третьої – по 7, до четвертої – 3. У свою чергу районні системи розселення поділяються на кущові, що формуються у межах селищних і міських рад.

Висновки. Перспективи розвитку Житомирської субрегіональної системи розселення пов'язані з активізацією соціально-економічного розвитку, який полягає у структурній трансформації промислового комплексу, аграрної сфери, формуванні гнучкого ринку праці. Необхідною передумовою її подальшого розвитку є також державне стимулювання соціального розвитку малих міст, депресивних сільських поселень та гарантування екологічної безпеки.

Рецензент – доктор педагогічних наук, професор В.В. Обозний

Література:

1. Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика. – Черкаси: ЧДТУ, 2006. – 315 с.
2. Доценко А.І., Зінич В.Т., Великохатко О.Т., Танцюра В.Л. Розселення в Україні: проблеми і перспективи. – К.: РВПС України НАНУ, 2006. – 269 с.
3. Регіональне розселення в Україні: стан та прогноз. – К.: РВПС України НАНУ, 2006. – 438 с.
4. Схема-прогноз розвитку і розміщення продуктивних сил Житомирської області на період до 2015 року. – К.: РВПС України НАНУ, 2005. – 233 с.
5. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2010 року. – К.: Держкомстат України, 2010. – С. 120.
6. Зінич В.Т. Екологічні аспекти сталого розвитку поселень // Екологічний вісник. – 2000. – № 5-6.